

*Проанализировано влияние земской и образовательной реформ 1864 г. на развитие системы народного образования в Российской империи. Основное внимание акцентировано на формировании категории земского учительства в первые пореформенные годы (1864–1868).*

*Ключевые слова: учитель, земство, земская деятельность, Российская империя, правовой статус, Министерство народного образования.*

*Annotation*

*Influence on development of the folk education in Russian Empire by zemska and educational reforms of 1864 is analyzed. Main attention is paid to the formation of zemska teaching category in the first year safter reforms (1864–1868).*

*Keywords: the teacher, zemstvo, educational activity, Russian Empire, the legal status Ministry of National Education.*

## МІЛІТАРНА ІСТОРІЯ

**УДК: 94-053.2 (477) «1941/1942»**

**Ніна Паламарчук  
(Київ)**

### **СТАНОВИЩЕ ДИТИНСТВА В ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД(ЧЕРВЕНЬ 1941-ЛИПЕНЬ 1942 ) НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ.**

*У статті висвітлюється політика радянського керівництва в початковий період німецько-радянської війни (1941-1945 рр.) щодо захисту дитинства й материнства на території України. Основна увага звертається на медичне та соціальне становище дітей в даний період.*

*Ключові слова: війна, евакуйовані діти, дитинство, сирітство.*

Трагічний червень 1941 року став точкою відліку нового воєнного часу, в умовах якого корінним чином змінилося становлення українського народу, в тому числі і його наймолодшої частини. Наслідки цієї війни вразили всі покоління радянського суспільства. Особливо вони завдали удару по його наймолодшій верстві – дітям – майбутнім будівникам держави. Саме тому перед радянським керівництвом першочерговим завданням постала проблема відновлення дієвої державної системи охорони здоров'я та життя материнства й дитинства в країні. Актуальність поданого дослідження визначається не тільки потребою у комплексному вивченні та аналізі відбудови державної системи охорони материнства й дитинства в УРСР у воєнні роки, а й необхідністю врахування практичного досвіду минулого задля успішного реформування цієї системи в Українській державі сьогодні.

На сьогоднішній день зазначена проблема досліджена досить фрагментарно як в працях радянських дослідників, так і в роботах сучасних спеціалістів. До перших ми відносимо таких, як Ю.Ф. Домбровська, Е.С.

Медведовський та інших. Г.М. Голиш, Н.Ф. Шипік частково вивчають подане питання сьогодні. Отже, виникає нагальна потреба у вивченні цієї теми. Саме тому предметом нашого дослідження постає державна система охорони материнства й дитинства в УРСР у воєнні роки.

Метою пропонованої роботи є вивчення та аналіз становища дітей, а також аналіз стану медико-санітарного обслуговування зазначеної категорії суспільства у Радянській Україні.

Юні громадяни переживали біль розлуки з батьками та старшими братами, які йшли на фронт, усвідомлюючи страшну перспективу їх безповоротної втрати. Не менш болісним було в неповнолітнього середовища і розуміння втраченого дитинства, мирного і передбаченого життя. Все це викликало великі морально-психологічні трансформації серед неповнолітньої частини українського соціуму.

Вже на початковому етапі війни у прифронтових районах та зоні воєнних дій обірвалося життя тисяч неповнолітніх громадян. Так, газета «Красная армия» повідомляла, що 22 червня 1941 р. німецькі літаки на бриючому польоті розстріляли гурт дітей, які гралися на одній з вулиць села Жуляни (неподалік м. Києва). У результаті цього нальоту загинуло понад 10 дітей. «Я, мати шістьох вбитих радянських громадян – писала воїнам однієї з військових частин жителька цього села Агрипина Миртвяченко – прошу вас відомстити за моїх дітей і жорстоко покарати фашистських варварів»

Як засвідчують спогади, досить часто неповнолітні громадяни гинули під час періодичних масових нальотів німецької авіації на прифронтові райони та бомбардувань і обстрілів колон біженців. У піонерській періодиці того часу з'явилися рубрики, матеріали яких вчили дітей, як треба поводитися під час повітряного нальоту чи хімічного нападу [13].

В перші роки війни сотні дитячих будинків перекидались із прифронтових районів в тил Радянського Союзу. Для евакуації дітей створювались нові дитячі будинки. Для сиріт, дітей фронтовиків відкривались «спеціальні» дитячі будинки.

Згідно постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 27 червня 1941 р. «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів та цінного майна» відбувалася евакуація цивільного населення у східні райони країни. Поряд з кваліфікованими робітниками і спеціалістами, людьми похилого віку, жінками евакуації підлягали й діти. Так, у жовтні 1941 р. з м. Ворошиловграда до м. Самарканда (Узбекистан) був відправлений ешелон з 450 сім'ями, серед них було понад 1000 дітей [9, с. 39]. А також спеціальною

постановою №389 Харківського обласного виконкому від 18 вересня 1941 р. передбачалася евакуація з м. Харкова близько 100 тисяч жінок і дітей, в тому числі в Сталінградську область Російської Федерації 20 тисяч, у Саратов – 30 тисяч, у Казахстан – 50 тис.. Було організовано й евакуацію вихованців дитячих установ. Так, протягом липня – серпня 1941 р. до Харкова і області прибуло 810 дітей віком від 2 до 14 років, здебільшого вихованців дитбудинків Київської та Кіровоградської областей. З дитбудинків Полтавської області до м. Охтирка (Сумщина) було евакуйовано близько 1000 дітей [2, с.5-7]. З наближенням фронту цих дітей було відправлено вглиб країни. З 15 серпня по 15 вересня 1941 р. у Сталінградську область Російської Федерації було вивезено 5708 вихованців дитбудинків Запорізької області [8, 62].

Шлях дітей, що евакуйовувались на Схід, був тривалим, надзвичайно виснажливим, важким і небезпечним. Евакоешелони часто ставали об'єктами бомбардувань і обстрілів німецької авіації, діти потерпали в дорозі від голоду та хвороб. Незважаючи на те, що керівництво залізниць було зобов'язане організувати пункти гарячого харчування, санітарну та медичну допомогу, видачу продуктів, насправді ж для забезпечення побуту евакуйованих дітей у дорозі було зроблено дуже мало. Через відсутність належних санітарно-профілактичних заходів досить типовими стали спалахи інфекційних захворювань у дитячих вагонах евакопотягів. Таке безладдя перших місяців війни стало наслідком не лише суворих об'єктивних реалій, але й невідповідності відповідних структур до діяльності в умовах воєнного часу.

Розташування евакуйованих дитячих закладів у східних районах було далеко не безпроблемним. Про це засвідчують численні телеграми місцевих органів влади Росії, Киргизії, Казахстану, Узбекистану та інших республік на адресу РНК УРСР у серпні 1941 р. Зокрема, в одній з них повідомлялося таке: «У Краснодарському краї знаходиться 5000 евакуйованих дітей дитячих будинків України, які абсолютно не забезпечені ні продуктами харчування, ні одягом. З огляду на вищевказане, виконком Краснодарської обласної ради настійно просить український уряд терміново врегулювати питання нормального фінансування дитбудинку республіки». Про певне реагування РНК УРСР на такі телеграми можна судити зокрема з розпорядження про телеграфний грошовий переказ в сумі 471 тис. крб. для утримання евакуйованих українських дітей у Пензенській обл.[2, с.1-2]. Втім, ці факти

були швидше винятком, ніж правилом і евакуйовані з України діти терпіли велику скруту, а вже пізніше були вишукані певні кошти на їх утримання.

В більшості закладів, які приймали евакуйованих дітей в Російській Федерації, зокрема, у Ярославській, Тульській та Рязанській областях, було незадовільним медико-санітарне обслуговування даної категорії дітей. З приводу цього навіть було видано Указ Наркомздрава СРСР від 26 серпня 1941 року про покращення медико-санітарного обслуговування евакуйованих дітей в даних областях. В цьому документі наказувалося забезпечити максимально ті райони лікарями, де найбільше всього було дитячих інтернатів і евакуйованих дітей з матерями. А також прикріпити до дитячих інтернатів, які не мали своїх лікарів, медичних працівників сільських лікувальних частин та зобов'язати відвідувати дитячі заклади не рідше одного разу в тиждень, крім термінових викликів, та відповідати за їх санітарний стан і медичне обслуговування. Кожний інтернат, що мав більше 50 дітей дошкільного віку або 100 дітей шкільного, мав бути забезпечений постійним медпрацівником. При відсутності в районах кваліфікованих педіатрів необхідно було організувати періодичні медичні огляди дітей в інтернатах (не рідше одного разу в місяць дітей до 3 років і один раз в два-три місяці старших дітей), а також забезпечити повністю госпіталізацію дітей, хворих гострими дитячими інфекціями: скарлатини, дифтерії, дизентерії, ускладненні випадки кору, а в інтернатах і неускладнених випадків кору та ін.. [7, 39-40].

Принагідно зазначимо, що поширювана радянською історією міфологема про теплий прийом евакуйованих українських дітей у східних районах СРСР підтверджувався не завжди і не повсюдно.

Проте й недооцінювати ту велику роботу, яку проводили у східних радянських республіках по прийому та влаштуванню знедолених дітей, було б нелогічним і некоректним. Так, лише на території Узбекистану знаходились евакуйовані з України 18 дитбудинків з контингентом 20 тис. дітей, а чимало дітей-сиріт знаходились на утриманні в узбецьких сім'ях. Заступник голови РНК УРСР Л.Р.Корнієць у листі до голови РНК Казахстану Н.Ундасинова висловив велику подяку «за братську допомогу евакуйованих з України в Казахстан дитбудинкам, виявлену до них чуйність в тяжкі дні» [8, с. 456].

Державні органи намагалися здійснити заходи з метою пом'якшення негативного впливу подій війни на становище неповнолітніх. «Як би ми не були поглинені війною, - підкреслювалося в одному з матеріалів газети

«Правда» за 24 березня 1942 р.,- турбота про дітей ... залишалася одним з найголовніших наших завдань» [12, с.48].

Про заплановані обсяги оздоровлення дітей вільних від окупації районів України можна скласти уявлення на основі даної таблиці:

План оздоровлення дітей влітку 1942 р.

Області	Дошкільнята	Учні	Всього	В тому числі	
				по місту	по селу
Ворошиловградська	9800	16700	26500	15000	11500
Харківська	3800	5300	9100	1500	7600
Сталінська	1500	1800	3300	1300	2000
Разом	15100	23800	38900	17800	21100

[4, с. 63].

З наведеної таблиці видно, що не зважаючи на труднощі воєнного часу, радянські органи планували досить значні за масштабами оздоровчі заходи. Проте в силу об'єктивних обставин, пов'язаних з відступом Червоної Армії і остаточною окупацією території України у липні 1941 року, ці плани залишилися нереалізованими.

В умовах воєнного часу суттєво погіршилось медичне обслуговування дітей та підлітків. Багато дитячих лікувально-профілактичних закладів припинили свою роботу або не були укомплектовані медичними кадрами, чимало їх приміщень використовувалося не за призначенням. Профілактичні щеплення юних громадян проводилося з відхиленнями від встановленої періодичності, а частина неповнолітніх взагалі опинилася поза вакцинацією. Про незадовільний стан медичного обслуговування дітей з тривогою говорилося у спеціальній постанові РНК УРСР за №131 від 29 травня 1942 р. Цим документом передбачалися і конкретні заходи з усунення вказаних недоліків затвердженим планом розгортання лікувально-профілактичних закладів для дітей на 1942 р.. [3, с. 56] Однак з об'єктивних причин все це залишилось лише декларацією намірів.

Наркомздрав УРСР повідомляв, що в серпні 1941 року кістково-туберкульозні хворі діти із санаторія «Чайка» і Харківського кістково-туберкульозного санаторія в кількості 50 чоловік були евакуйовані в м. Актюбинськ і здані для продовження лікування Актюбинському Облздраву. Хворі були розміщені в кістково-туберкульозному санаторії Актюбинського Облздраввідділу в м. Актюбинськ на їх повному утриманні. Частина хворих,

які були виписані в 1944 р., Харківський Міськздраввідділ реєвакуювали за місцем знаходження батьків. На той час там знаходилося 18 кістково-туберкульозних хворих у котрих рідних не виявилося і вони в даний час знаходилися там же.

Заява Курортного Управління Наркомздрава СРСР про те, що хворі знаходяться у важкому становищі, погано обслуговуються і т.п., Наркомздрав УСРС вважає, що в цьому основна провина Актюбинського облздрава, так як цей санаторій знаходиться на повному їхньому утриманні. Забрати цих хворих на Україну Наркомздрав УСРС не має ніякої можливості, зв'язку з відсутністю кістково-туберкульозного санаторія в Україні.

До того ж із довідки Начальника Главкурсануправління Наркомздрава СРСР Н.Денисова Секретарю Центрального Комітету КП(б)У тов. Кириченко А.Н. переконуємось, що кістково-туберкульозний санаторій «Чайка», що знаходився в даний момент в м. Актюбинськ, до евакуації належав Харківському Облздраву, і по наявних у тов. Денисова відомостях знаходився у важкому становищі. На неодноразові його прохання до тов. Кононенко (НКЗ УРСР) про допомогу санаторію, ніякої відповіді не було, а діти там буквально вимирали [1, с.17-19].

Важка ситуація була також із відпочинком дітей у Всесоюзному санаторному піонертаборі «Артек». Під час війни він був сильно зруйнованим. Відтак не міг прийняти більшість дітей на оздоровлення. Проте з 16 травня 1942 року було наказано розгорнути прийом на 250 місць замість наявних 135 ліжок. Цим же наказом «Артек» переводився в санаторій «Срібні ріки» Сталінградської області [7, с. 93].

Санітарно-профілактична робота провадилась і через засоби масової інформації. Радянські журнали для жінок, такі як «Жінка» чи «Работница», на останніх сторінках обов'язково містили інформацію щодо профілактики чи лікування дитячих захворювань. «Оберігайте дітей від скарлатини», «Нервові хвороби у школярів» та багато інших статей допомагали матерям доглядати за своїми дітьми [15, с.19].

Саме на них держава покладала чи найперші обов'язки у вихованні підростаючого покоління. Це засвідчує зокрема стаття в газеті «Правда» - «Виховання дітей в умовах війни» від 24 березня 1942 року, в якій зазначалося що турбота про здоров'я дітей в умовах війни, безумовно найперший обов'язок вихователів, яким держава довірила дітей... Багато залежить від місцевих організацій. Вони зобов'язані забезпечити медичне обслуговування дітей, вони зобов'язані слідкувати за тим, щоб засоби і

продукти харчування, що відпускала держава для дітей, використовувались за призначенням. Потрібна ініціатива... В школах, дитячих інтернатах, садках, яслах потрібно з особливою увагою проводити санітарно-профілактичну роботу. Надзвичайно важливо слідкувати саме зараз, в дні війни, за чистотою дитячого одягу, рук, волосся, за суворим додержанням правил санітарії та гігієни в школах, інтернатах... [14, с. 8].

Значну роль в долі дітей відіграли громадські організації: профспілкові, комсомольські, органи внутрішніх справ, система трудових резервів.

Громадські активісти знімали дітей з потягів і через прийомники-розподільники вивозили в дитячі будинки. Підлітки направлялись на роботу.

Уже в перший період війни з'явилося чимало бездоглядних і безпритульних дітей, які або втратили батьків під час бомбардувань і обстрілів, чи просто загубились під час евакуації. Такі діти кочували від однієї станції до іншої, перебиваючись випадковими життєвими засобами і страждаючи від голоду й холоду. Цих дітей працівники органів НКВС знімали з потягів, відловлювали на вокзалах, міських вулицях і звозили на евакопункти. Так, лише на Харківський евакопункт у липні-серпні 1941 р. було доставлено 190 бездоглядних дітей віком 2-5 років, усі вони були зняті з потягів або знайдені на залізничних вокзалах. [2, с. 5].

Примножене війною сирітство і бездоглядність дітей набуло таких масштабів, що це спонукало уряд Української РСР звернути увагу на дану проблему і ухвалити 15 лютого 1942 спеціальну постанову, яка передбачала проведення низки заходів, спрямованих на допомогу цій знедоленій категорії дитячого населення. Планувалося, зокрема, створення спеціальної комісії з виявлення та обліку таких дітей, організація дитприймальників-розподільників, дитячих будинків, виділення квоти для сиріт у школах ФЗН, ремісничих та залізничних училищах. Рекомендувалося заохочувати патрунування дітей-сиріт у сім'ях, при цьому щомісячна державна допомога на кожному патруновану дитину мала становити 50 крб.. Розгорнувся всенародний рух, спрямований на допомогу безпритульним дітям. Його форми були найрізноманітніші: шефство над дитбудинками, передача їм продуктів харчування і обладнання, збір грошових коштів, продовольства у фонд допомоги знедоленим дітям, створення громадських їдалень, взяття дітей-сиріт під опіку тощо [5, с. 1-3].

Проте реальні кроки влади і населення по допомозі дітям-сиротам не відповідали масштабам цього соціального лиха, тому проблема сирітства і

дитячої бездоглядності у початковий період війни залишалася досить гострою.

Отже, великим драматизмом і суперечливістю характеризувалося становище дітей та підлітків України в початковий період німецько-радянської війни (червень 1941 – липень 1942 рр.). Дитинство війни було надто важким у порівнянні з сьогоднішнім дитинством. Заходи ж радянської держави, по захисту найменших своїх громадян, не відповідали тогочасним реаліям, тому заслуговують уваги на подальше дослідження. Елементарних засобів для життя не вистачало, велика кількість бездоглядних дітей. Евакуація не відповідала тогочасним потребам, тисячі дітей як бачимо зазнавали страждань навіть у потягах, евакоешелонах, якими рухалися на схід. А медико-соціальна політика держави не була підготовлена до війни. Це були реалії тогочасного періоду дитинства наших дідусів і бабусь.

Дослідження причин та специфічних особливостей політики керівництва СРСР та УРСР щодо дитинства в 40-х роках можна продовжувати та розширювати в напрямку його впливів на наступні десятиліття і, відповідно, на сучасному етапі.

#### Джерела та література

1. ЦДАГО – Ф.1. – Оп.30 – Спр. 315.
2. ЦДАВО. – Ф.Р-2. – Оп.7 – Спр.360.
3. ЦДАВО. – Ф.Р-2. – Оп.7 – Спр.480.
- 4.ЦДАВО. – Ф.166. – Оп.15 – Спр.2.
5. ЦДАВО. – Ф.166. – Оп.15 – Спр.21.
6. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): Сборник документов/Под ред. И.А. Воробьева и др.– Запорожье: Запорожское книжно-газет. Изд-во, 1959. – 363 с.
7. Здравоохранения в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сборник документов и материалов. / Подред. М.И. Барсукова и др. – М.: Медицина, 1977. – 575 с.
8. Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза: Сборник докум. и материалов: в 2 т.– Алма-Ата: Без вид., 1967. – Т.1. – 596 с.
9. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.: В 3 т. – К.: Политиздат, 1975. – Т.1.: Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на СССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 – ноябрь 1942 гг.) / И.В. Архипов, П.Н. Балковой, В.С. Друз и др. – 544 с.
10. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр. /Г.М.Голиш. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 323с.
- 11.Гончар Г.М. Заграви над Тясмином. – К., 1978. –216 с.
- 12.Зинич М.С. Будни военного лихолетья: В 2 вып. 1941-1945. – М.: Без изд., 1994. Вып.1 – 125 с.

13. Левин М. Что должен знать пионер во время воздушного и химического нападения // Юный пионер. – 1941. – 29 июня. – № 51.

14. Виховання дітей в умовах війни // Правда. – 1942. – 24 березня. – № 83.

15. Оберегайте дітей від скарлатини // Робітниця. – 1947. – № 1.

#### *Аннотация*

*В статье освещает политика советского руководства в начальный период немецко-советской войны (1941-1945 гг.) относительно защиты детства и материнства на территории Украины. Основное внимание обращается на медицинское и социальное положение детей в данный период.*

*Ключевые слова: война, эвакуированные дети, детство, сиротство.*

#### *Annotation*

*In the article the policy of soviet guidance lights up in an initial period German-soviet wars (1941-1945) in relation to defence of childhood and maternity on territory of Ukraine. Basic attention applies on medical and social position of children in a dannyi period.*

*Keywords: war, evacuee to put, childhood, orphanhood.*

## **МІЖНАРОДНЕ ЖИТТЯ ТА Україна**

**УДК 94(477) «1991/2013»**

**Тетяна Стоян**

**Катерина Цишнатій**

**(Київ)**

### **РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ (1991-2013 рр.)**

*В статті розкривається діяльність держави в галузі міжнародного туризму в Україні та роль міжнародних договорів у цьому процесі.*

*Ключові слова: туризм, міжнародний туризм, в'їзний туризм, туристичне співтовариство, історико-культурні ресурси.*

До світового ринку туристичних послуг все активніше залучається Україна, для якої міжнародний туризм є досить молодого галуззю, що знаходиться на етапі становлення, але має всі необхідні умови для інтенсивного розвитку внутрішнього та іноземного туризму. Країна має великі перспективи для розвитку туризму завдяки наявності унікальних природно-рекреаційних ресурсів, історико-культурних пам'яток, зон різноманітних форм відпочинку та значного незадіяного потенціалу трудових ресурсів. У той же час, у розвитку міжнародного туризму в Україні спостерігаються серйозні проблеми, які потребують глибокого вивчення та розробки заходів для їх ефективного вирішення.